

ARHITEKTURNA IN STILNA PROBLEMATIKA KMEČKIH DVORCEV NA LOŠKEM OZEMLJU V 18. STOLETJU

Arhitektura kmečkih dvorcev na loškem ozemlju sodi nedvomno v sam vrh ljudskega stavbarstva na Slovenskem. Pojav seveda ni omejen le na področje nekdanjega loškega gospostva (1); zaradi vrste jasno izraženih pričevalnih prvin pa ni zanimiv le za raziskovalca oblikovnih problemov, marveč tudi za etnologa. Pri tej arhitekturi gre za neposreden odsev načina življenja kmečkega sloja v 17. in 18. stoletju, ki se kaže v stavbarstvu, in tudi nasprotno za vplivanje te arhitekture na človeka in njegovo kulturo.

Ob vprašanju kmečkih dvorcev (2) moramo že uvodoma opozoriti, da to ni arhitektura bogatih svobodnjakov. Velike kmečke hiše, tudi dvorec na Visokem, so gradili fevdalno odvisni kmetje, torej tlačani. Tako zmotno oznako je Blaznik zavrgel že večkrat (3), vendar se ponavlja kar naprej. Gmotno moč je na kmetih reprezentiral predvsem areal zemljiške posesti — pri mnogih kmečkih »dvorcih« pa gre dejansko za posestvo, sestavljeno iz dveh ali pa ene velike hube (4). Pomemben faktor v bogatenju posameznih kmetov so bili tudi zaslužki od kmečke trgovine in obrti. Prek Poljanske doline je že v srednjem veku potekala pomembna trgovska pot. Tudi umetnostne zveze med Loko in Furlanijo so bile izredno močne že v 15. stoletju prav zaradi dobre trgovske povezave. Domnevamo pa lahko, da ob trgovini med Loko in oddaljenejšimi kraji tudi kmetje niso ostali praznih rok. Kulturnim stikom (spomnimo se le Andreja in Jerneja iz Loke) pa so nedvomno morali botrovati predhodni ekonomski stiki. Posredni rezultat vsega tega, zlasti gmotne moči in razgledanosti pa je tudi kmečko stavbarstvo.

Ker si življenje kmečkega človeka v preteklosti često predstavljamo zmotno, pač pod vtisom površnega šolskega znanja, se nam zde kmečki dvorci izjemen in po svoje nelogičen arhitekturni pojav. Saj se je celo v resnem raziskovanju kmečke (ljudske) umetnosti in posebej še arhitekture, uveljavilo iskanje najpreprostejših oblik — mnogi raziskovalci (5) pa so celo trdili, da bogata kmečka hiša za etnologa ni zanimiva. To je tudi posledica zakoreninjene miselnosti, češ da je bil kmet obupan in sestradan revež, ki je imel namesto kosila valptov bič. K takim interpretacijam nas je seveda prisilila stalna obramba pred germanizatoričnimi poizkusi, zakoreninjen manjvrednostni kompleks, češ da nismo zgodovinski narod in po letu 1918 tudi pritisk uradne historiografije, ki je kot »zgodovinski narod« interpretirala le srbskega s svojimi kralji, Slovenci pa so bili »narod hlapcev«, ki jih je zgodovinski narod »osvobodil«.

O gmotnem položaju in socialnem statusu loških podložnikov, ki so bili vse prej kot sestradana »raja«, pričajo tudi kmečki upori. V uporih na Sor-

škem polju sredi 17. stoletja so se uprli predvsem kmetje, z uporom pa so pričeli na kaj »aristokratski« način — s podkupovanjem uradništva na Dunaju (6). Celo v velikih puntih v 16. stoletju so kmečke zahteve obsegale sila napredne zahteve — predvsem svobodno trgovino. Lokalni upor na Postojnskem v začetku 17. stoletja pa je izbruhnil zato, ker so dali trgovino s soljo v zakup. Po dolgem puntanju so kmetje končno uspeli in dobili trgovino s soljo v svoje roke. Torej lahko govorimo o zelo naprednih težnjah, ki kažejo tudi na veliko razgledanost vodij in udeležencev. Sicer so bile zahteve obremenjene tudi s tradicionalnimi pojmovanji — vsebina pa je bila vseeno jasna. Po drugi strani pa moramo ugotoviti, da je bil položaj gorenjskih podložnikov mnogo boljši kot drugod, še boljši pa na ozemljih pod cerkveno oblastjo.

Fragmenti kmečke arhitekture iz 16. stoletja, ki so na loškem ozemlju zelo pogosti, kažejo, da ugotavljanje stavbnih in arhitekturnih tipov ni lahko, predvsem pa ne sme biti formalistično. Kot poglavitno oporo bomo morali vzeti pač določene sociološke kriterije, gradivo pa razdeliti po družbenih stratumih. Ta delitev načeloma ne vključuje kvalitetnega vrednotenja, čeprav se kvalitete stopnje pogosto presenetljivo skladajo s stopnjo na družbeni lestvici. Saj lahko le na ta način (seveda poleg formalnih značilnosti) opredelimo tudi kmečki dvorec.

O tipičnih prostorskih in arhitekturnih elementih, ki zajemajo vse družbene plasti v določenem času in prostoru, lahko govorimo tako v meščanski kot v kmečki in fevdalni arhitekturi. Že površen pregled bakroreznih upodobitev gradov v Valvasorjevi Slavi nas opozori, da so bile mnoge manjše graščine koncipirane podobno kot kasnejši ali celo tedanji kmečki dvorci. Nekateri objekti so bili zgrajeni deloma celo iz lesa. Kmečka graščina na Visokem (preden jo je odkupil pisatelj Tavčar, je bila v lasti kmečke družine Kalanov) je v primeri s podobnimi sočasnimi objekti iz fevdalne družbene sfere celo kvalitetnejša. Podrobna stavbna in oblikovna analiza Županovšča v Predmostu pri Poljanah je prav tako pokazala na vrsto sila modernih struktur. Stavba je kljub kmečkemu videzu (kar je posledica specifične funkcije) sodoben izraz baročnih teženj. Taka je tudi znamenita Španova hiša na Suhi in le nekoliko skromnejša Kalanova hiša na Bukovici. Skoraj nobene razlike pa ni med tradicionalno obliko bogate baročne kmečke hiše in domačijo Šefert v Zmincu (ki je bila do srede 18. stoletja v plemiški lasti), celo nasprotno — Šefert je do neke mere skromnejša hiša, saj ne pozna motiva kamre. Tako smo ugotovili, da so v nekaterih primerih povsem zabrisane razlike med kmečko in skromno fevdalno arhitekturo.

Tako lahko skiciramo misel, da se kmečko stavbarstvo ločuje od drugih socialno pogojenih arhitektur, ne toliko formalno kot po socialnih določilih in pa seveda po funkcionalnosti in funkciji. Nakazati pa moramo še neko pomembno strukturo. Tudi pri najbolj skromnih arhitekturah ne srečamo spontanе »ljudske ustvarjalnosti«, torej pojava, da bi kmet sam s pomočjo sosedov zgradil hišo in jo hkrati tudi okrasil. Že kamnoseški dekor, zidava in tesarski izdelki (vzemimo le bogate lesene stropе!) pričajo, da gre za izdelke specializiranih obrtnikov, ki so delovali tako v mestih kot na podeželju, pri gradnji cerkva, meščanskih hiš in kmečkih zgradb. Vendar pa moramo opozoriti na pomembno »kmečko konstanto« — kmečka hiša je redkokdaj enega liva. Navadno je nastajala v daljših časovnih obdobjih, preoblikovale so jo občasne adaptacije. Prav sinteza najrazličnejših stilnih elementov na enem samem objektu je najbolj »kmečka« značilnost te arhitekture.

Pepetova hiša v Hosti pri Škofji Loki ne sodi v kategorijo kmečkih dvorcev, vendar jo moramo analizirati in oceniti kot stopnjo, ki je pripeljala v bistvu do pojava kmečkega dvorca. Obenem pa so prav na tej arhitekturi sila zgovorne nekatere konstantne oblikovne poteze. Zveza med baročnim in predbaročnim stavbarstvom se na Pepetovi hiši kaže izredno jasno. Nastajala je postopno v treh časovnih obdobjih. V prvi fazi je bila hiša pritlična z lesenim stanovanjskim delom. Iz tega časa tudi datirajo: glavni portal s posnetimi robovi, kamnita poznogotska okna (dve z vstavljenima policama) ter dvojne polkrožnih vhodov s posnetimi robovi v notranjščini. »Hiša« je bila v današnji obliki prizidana kasneje. O tem priča jasno izražena cezura in sled šivanih robov, ki izginjajo v steno. Zato je sklep o prvotni fazi z leseno »hišo« povsem upravičen.

Posneti robovi na portalih in kamnoseški dekor pričajo, da gre že za zelo pozne oblike. Robovi portala so posneti razmeroma ozko, ob bazi pa ne izžvene v ajdovem zrnu ali poševni trikotniški ploskvi, marveč se nadaljujejo preko »baze« do tal. Kletna okna so preprosta, grobo jih lahko datiramo v 16. stoletje; okno na gospodarskem delu pritličja pa je bogatejše. Kot oporo lahko vzamemo podobno oblikovano okno v Binklju, ki je datirano z letnico 1650. Zato lahko zasnovo Pepetove hiše postavimo v prvo polovico 17. stoletja.

Za tem sledi faza, ki jo lahko dokumentiramo le po ostankih ornamentalne slikarije (prva plast). V tem času je najbrže nastalo tudi zidano gospodarsko nadstropje ter lesena »gorenja hiša«. V tem času so zidani del poslopja ob portalu, v prehodu v leseno »hišo« okrasili s »šivanimi robovi« v jasnih tektonskih oblikah. V 18. stoletje pa datira razširitev poslopja. V tem času so zamenjali leseni del z zidanim in ga v pritličju dopolnili še s kamro. Da izvira kamra iz tega časa, priča tudi način zidave — oba prostora sta zgrajena scela in so ju šele naknadno ločili s tanjšo predelno steno. Tudi kamnoseško okrasje baročnih oblik je nastalo v tem obdobju (kamniti okenski okviri), prav tako plast fresko slikarije pod hodnikom v obliki cofov, ki po strogosti in uporabi »šilastih vezi« spominjajo kar na gotske ornamente. Glede na prav tako slikarijo na cerkvah v Bodeščah (l. 1745), pri Sv. Duhu ob Bohinjskem jezeru (l. 1744), pri Županu na Dobračevi itd. lahko to fazo dokaj natanko opredelimo v sredo 18. stoletja. V zadnji fazi je neznan ljudski podobar naslikal na pročelju tri svetniške prizore v bogatih slikanih baročnih okvirih, na vhodni fasadi pa sveta monograma, cvetlične šopke in naslikano pravilno rustiko v talnem pasu. Njegovo delo so tudi cvetlični šopki na lesenih polknicali. Isti freskant je poslikal pročelja kmečkih domov še na Suhi (l. 1796), v Pogari pri Trebiji (l. 1807), na Trebuši, v Čepovanu in celo v Bohinju (l. 1797) — zato je tudi kaj lahko določiti datume te faze.

Prvo, kar na stavbi opazimo, je zanemarjena simetrija. Streha nad stanovanjskim delom (zatrepom) je zaradi kasneje prizidane kamre nesomerna. Tudi baročna okna na zatrepnih fasadi so razporejena tako, da že od daleč pričajo o številu in razsežnosti prostorov v notranjščini. Tri okna v enakomernem ritmu odpirajo »hišo«, precej odmaknjeno enakovredno okno pa odpira kamro. Tej razdelitvi, ki kaže na fasadi notranjo prostorsko členitev, se je kasneje podredil tudi ljudski freskant. Dekoracijo je zasnoval sicer simetrično (tri podobe), kljub temu pa je prizore postavil natanko v sredino med okna.

Notranjo prostorsko členitev in pomen posameznih prostorov odkritosrčno razkazuje tudi del fasade v nadstropju. Lesena »gorenja hiša« je seveda v osi

Pepetova hiša v Hosti (foto I. Sedej)

spodnjega bivalnega prostora. Del zatrepa nad kamro pa je opazen. Tudi »gank« poudarja le stanovanjski del poslopja. Celo osrednji poudarek v zatrepu — silhuetna balkonska lina — je v osi spodnjega velikega prostora. Še zanimivejša je vhodna fasada, kjer so združeni elementi treh časovnih stilov. Ker se je zdel kmetom gospodarski del najmanj pomemben, so tam obdržali kar stara gotska okna, »barokizirali« so jih le z vstavljenimi policami. Portal pa so novim baročnim zahtevam podredili z barvo — uokvirili so ga s črnim okvirom, saj je polkrožni obris tako ali drugače ustrezal sodobnim oblikovnim zahtevam.

Pepetova hiša kaže hkrati še vplive treh umetnostno geografskih prostorov. »Baročen« in živahnejši »alpski« element zasledimo poleg slikarije in kamnoseškega okrasja v obliki visokega zatrepa. Ta je z »gankom« in balkonsko lino razbit v slikovit sestav ploskev — prav nasprotno kot pri velikih cerkljanskih in poljanskih dvorih, kjer je zatrep v celoti opazen, fasada pa čista. Torej gre do določene mere za prevlado gorenjskega prostora nad primorsko vplivanjem oblikovanjem. Odmev strožje tektonike pa sledimo v oblikovanju nivojev na zatrepni fasadi: »gank« je »zabit«, zagraja pod podstrešno lino pa je izrezljana s silhuetnim motivom balustrov — torej gre za jasen princip

postopnega rahljanja in lajšanja mas. V tem pogledu je vhodna fasada nekoliko strožja, saj je zabit »gank« (brez razgibane »balustrade«) v mnogočem odmev tektonsko razpoložene sosesčine (7).

Pepetova hiša je zanimiv likovni organizem, ki jasno kaže tudi nekatere značilnosti kmečkega življenja. Tekmovanje med sosedi in reprezentativne težnje premožnejšega lastnika so našle svojo likovno podobo predvsem v arhitekturni poslikavi. Lastnik je poslopje ob barokizaciji dvignil, hkrati pa ga je opremil z vrsto naslikanih elementov, ki so pri bogatejši arhitekturi izdelani iz plemenitejših materialov (baročni okenski okviri, naslikana rustika, »šivani robovi«, venčna bordura itd.). Kmečki naročnik je skušal doseči reprezentativni izraz pač s skromnejšimi sredstvi. Monumentalnost, ki jo navadno ustvarjajo naravni materiali, in strogost je nadomestilo kopičenje dekorativnih prvin. Vsak element zase je v bistvu strog (šivani robovi, bordura, toge figure svetnikov in končno skopa barvna skala), vsi skupaj pa ustvarjajo malodane pisan vrvež. Skromnost lesenega nadstropja so skušali nekoliko skriti z »gankom«, predvsem pa naj bi ga dvignil na novo raven motiv težkih »šivanih robov«, ki v bistvu »nosijo« nadstropje. Vogali pa poleg tega počivajo še na talnem pasu — naslikani črni rustiki, ki pa deluje zaradi pretirano ravnih črt naivno. Skratka, gre za vrsto elementov, ki naj bi pričarali videz bogate in veljavne hiše. Pisana fasada je kmečkemu okusu nedvomno ustrezala. Igričnost barvnih poudarkov (seveda v celoti) pa se sila dobro sklada s prevladujočim okusom tega časa (okrog 1790) — rokokojem. (Seveda gre za »rokoko« v naših razmerah, pri Pepetovi bajti pa zgolj za vzdušje.)

Poslopje, ki se po grobi masi in z nakazanimi detajli hote približuje oblikam bogate nadstropne zidane kmečke hiše, pa v primerjavi s »pravimi« kmečkimi dvorci izgubi mnogo svoje reprezentativnosti. Velika nadstropna *Žirovčeva hiša v Bodopljah* (nadstropna je bila že v 16. stoletju) ali pa *Kalanov dom na Bukovici*, ki sta prav tako rezultat posameznih prezidav in adaptacij, delujeta predvsem s čistimi arhitekturnimi sredstvi. Zaradi monumentalnih mas niti ne bi potrebovali slikarskega okrasja. Fresko slikarija na Kalanovi hiši (velika podoba na zatrepni fasadi je danes prebeljena) ima funkcijo slikovnega akcenta in nedvomen kultni pomen — hiša z vsemi kamnoseškimi detajli, maso in razmerji lahko obstaja kot monumentalna arhitektura tudi brez slikarije, saj je slika prilepljena na fasado brez pravega arhitektonskega razloga. Zato pa so logični in nujni dodatek arhitekture — »šivani robovi«. Te temelje prav v stavbni logiki in tektonskem pojmovanju oblikovanja. »Šivani robovi«, ki na krepki masi zidane nadstropne kmečke hiše poudarjajo njeno gmoto in trdnost, so pri poslopju z lesnim nadstropjem ali pa pri pritlični hiši izrazito dekorativna prvina. Pri veliki Kalanovi hiši pa imajo šivani robovi na rizalitih tudi funkcijo poudarka, ki naj pokaže na bogato členjenost fasade.

Pri starejši, še renesančno koncipirani nadstropni hiši *kmetije Šefert v Zmincu*, ki sodi vsaj deloma v fevdalno sfero (čeprav se na zunaj sploh ne loči od tipičnega kmečkega dvorca), so posamezne gradbene faze »skrite«, zato deluje kot enoten organizem. Široka fasadna ploskev je gladka, brez rizalitov, okna pa so razporejena somerno, in sicer: portal je poudarjalo baročno okno v osi, ostala okna pa so bila razdeljena po fasadi (v parih) glede na to osišče. Tudi zatrepna trisosna fasada je somerna. Razčlenjena je le dvoriščna fasada, ki pa tudi drugače le redko vsebuje več pomembnejših reprezentativnih elementov.

Kmetija Sefert v Zmineu (foto I. Sedej)

Domačija je bila po pričevanju listin že pred letom 1629 v lasti plemiške družine Pečaherjev (Petschaher von Schöffart, 8). Po letu 1672 so lastniki dediči ljubljanskega škofa Scarlatija (9), leta 1748 pa je bila verjetno že v lasti kmečkega posestnika. Talna zasnova je povsem kmečka. Gre za »simetrični«¹ tloris. Na eni strani je obširna »hiša«, v sredini je dolga obokana veža, ob njej pa je gospodarski prostor enakih razsežnosti kot bivalni prostor. Črna kuhinja je oddeljena od veže z debelo steno in vrati in ne le z mejnim lokom — šipovnikom, kot recimo v Pepetovi hiši. V usmeritvi in oblikovanju veže, ki verjetno v današnji obliki izvira izpred leta 1629 (10), pa opazimo izrazitejši meščanski element v veži, ki nakazuje prehodnost in ima povsem komunikacijski značaj. Vozlišča smeri vhodov so nakazana tudi s plastičnim podarkom, in sicer s sosvodnicami nad vhodi. Ta sicer izrazito tehniški element je v tem primeru uporabljen s precejšno mero občutka za oblikovanje prostora.

Nadstropje je identično pritličju, tu so (verjetno šele) ob barokizaciji ponovili celo motiv oboka v gorenji veži, čeprav v nadstropju nima tektonskih nalog, saj nosi le lastno težo. Tako so obok v nadstropju spremenili v čisto reprezentativno in oblikovno prvino.

Razen »naprednejše« funkcionalne rešitve kuhinje v Šefertu ni ničesar takega, kar bi ga bistveno ločevalo od bogatejših kmečkih hiš. Tudi motiv rahljanja mas na fasadi (okna v nadstropju so večja od oken v pritličju) srečujemo pogosto na kmečkih hišah. »Kmečki« element je tudi vključevanje starejših detajlov. V pritličju so na gospodarskem delu uporabili dvojne renesančnih lin — uokvirili so jih z rdečim robom in tako dosegli ustrezen »stilni« izraz, ki je bil potreben za poudarjeno somernost fasade. Le izrazita simetrija vhodne fasade v mnogočem odstopa od tradicionalnega kmečkega oblikovanja. Ena od konstant v kmečki arhitekturi je prav dosledno zrcaljenje notranje prostorske členitve na fasadi — okna so razporejena navadno tako, kot to zahteva vrednost notranjega prostora. Tudi oblikovanje oken je v tesni zvezi s prostorom. Bivalne prostore odpirajo večja in lepša okna, gospodarska pa line.

Čeprav lahko z gotovostjo trdimo, da so kmetje že v 16. in 17. stoletju gradili tudi nadstropne hiše (Žirovčeva hiša v Bodovljah, Županovšče v Predmostu, vrsta hiš v Selcih in Zeleznikih), (11) pa se pravi kmečki dvorec pojavi šele v baroku. Pred 18. stoletjem gre v bistvu za osamljene pojave in arhitekture, ki sicer kažejo tudi samozavest kmeta, vendar še vedno v razmeroma skromni obliki.

Od 16. stoletja dalje (kot mejo vzemimo kar letnico katastrofalnega potresa v Škofji Loki — 1511) lahko ugotavljamo, da veljajo na podeželju enake oblikovne prvine in načela kot v mestu. Upoštevati moramo, da se je bogata gradbena dejavnost, ki jo je povzročil potres v Škofji Loki, kazala tudi na podeželju. Te domneve podpirajo zlasti oblike kamnoseškega dekora in pa oblikovna načela. Značilna gotsko oblikovana okna s porezanimi robovi so v mestu in na vasi identična. V obeh primerih gre za dobre kamnoseške izdelke, ki prav gotovo niso nastajali v »domači dejavnosti«. Zanimivo je tudi dejstvo, da so celo razlike v dimenzijah sila majhne. Uporaba dekora pa ima prav gotovo globlji pomen. Težko verjamemo, da so v kmečko stavbarstvo pronicali le formalni elementi. Kmečka arhitektura ni neka nadčasovna kategorija z lastnim življenjem, vendar pa tudi ni rustificirana kopija arhitekture iz višjih socialnih plasti. Gre za adaptacijo v času pogojenih oblikovnih in arhitekturnih načel. Renesancijski principi oblikovanja so se v kmečkem okolju pokazali celo v »urbanizmu«. Tako kot v mestih so v tem obdobju pričeli tudi v vaseh obračati hiše k ulici s širokimi fasadami (12). Višje stanovanjske zahteve pa so sprožile tudi gradnjo nadstropnih hiš — čeravno na podeželju za gradbeni prostor ni bilo take stiske kot v mestu.

Prav gradnja nadstropnih hiš kaže na spremembo načina življenja. Poleg edinega bivalnega prostora »hiše« se najprej pojavi tudi ločena spalnica (za gospodarje) — kamra. Kmalu za tem pa razširijo stanovanjske prostore še v nadstropje. Tako imamo namesto dveh prostorov kar štiri in v nadstropju poleg tradicionalnih prvin (gorenje hiše in kamre) še kak prostor na nasprotni strani gorenje veže. Ti elementi pa pričajo, da so kmetove zahteve bistveno zrasle in da ni bil več zadovoljen z nekdanjim spanjem po senu in v »hiši«. Vzrok teh sprememb pa je nedvomno ekonomska prosperiteta.

Hkrati in zaradi omenjenih sprememb pa postane pomembna tudi reprezentanca te veljave. Bogate večprostorne kmečke hiše se povsem osamosvojijo — iz njih večinoma izločijo hleve. Pod streho stanovanjske hiše ostanejo poleg bivalnih prostorov le še shrambe, vse ostalo pa dobi prostor v samostojnih zgradbah. Ob barokizaciji velike *Vrbanove hiše v Brodeh* (št. 2) so poleg

Vhodna fasada Županovščiča v Predmostju (foto I. Sedej)

stanovanjskega poslopja postavili še lepo oblikovano kaščo. Tako so vnovič izločili iz hiše celo shrambo za dragocenejša živila. Hkrati pa so nekdanjo kaščo v medetaži (zavzema mesto bohinjske čumnate) spremenili v bivalni prostor.

Višje stanovanjske zahteve in spremenjen način življenja, ki se vsaj v nekaterih pogledih približuje meščanskemu, pa so se kazale tudi v oblikovanju. Hiša postane reprezentativni objekt, ki priča o premožnosti in veljavi lastnika. Vendar o kmečkem dvorcu ne moremo govoriti, če ima hiša leseno nadstropje. Taka rešitev deluje kljub vsemu in kljub množici dekorativnih prvin (primer je Pepetova hiša v Hosti) kot provizorij. Da je rešitev resnično »začasna«, pričajo adaptacije v baročni dobi. »Hišni« rizalit na Vrbanovi hiši priča, da je bila tudi tu izba nekoč lesena.

Primer kmečkega baročnega dvorca iz leta 1756, ki po kvaliteti prekaša marsikatero sodobno stavbo iz meščanske ali fevdalne sfere, je velika *Županova hiša (Županovščiče) v Predmostju pri Poljanah*. Stavba je koncipirana tektonsko in se prav po tej komponenti ločuje od (recimo) nadstropnih zidanih hiš

na Kranjskem polju, kjer je na zatrepnih fasadah poudarjena predvsem višina.

Široko zidano nadstropno poslopje je zleknjeno na razmeroma ravnem terenu kot sodobni plemiški dvorci. Pokriva ga visoka čopasta streha, pred leti je bila hiša še pokrita s skriljem.

Neposrednih arhivskih podatkov je malo. Vendar lahko po hišnem imenu sklepamo, da je lastnik pripadal najvišji plasti podeželskega prebivalstva. Gospodarji so bili namreč lastniki zelo velike hube (15), čeprav tako kot Visoški v fevdalni odvisnosti. Izročilo tudi navaja, da je bila kamra s štukiranim stropom v nadstropju vedno pripravljena za sprejem loškega oskrbnika ali celo škofa.

V oblikovanju fasade je poleg prvinskega tektonskega elementa nakazan tudi skromen višinski vzgon. V pritličju so baročna okna manjša kot v nadstropju. Tik pod napuščem se v prekinjenih intervalih vrste nizke pravokotne line (»mezzanine«), ki imajo funkcijo poudarkov osi.

Podobna je tudi reprezentativna vhodna fasada. Tu so okna združena v enakomernih skupinah in nakazujejo velikost in pomembnost prostora, ki ga odpirajo. Do vhodne osi je ritem oken enak v pritličju in nadstropju. Spodaj še čutimo močnejšo težnjo po simetrični obdelavi, v nadstropju pa se somernost razbije že pri oknu nad portalom. Sicer pa je »nedosledna« tudi čelna fasada. Okno v pritličju je enako veliko kot v nadstropju — čeprav so ostala okna koncipirana pod vplivom načela o rahljanju mas. Torej je spet prevladala notranja prostorska členitev nad vplivi iz višje arhitekture.

Na dvoriščni fasadi je pomemben predvsem kratek arkadni hodnik v nadstropju (obočni poli sta križno obokani, loka počivata na trebušastem stebričku), nanj vodijo kamnite stopnice. Sklepamo lahko, da je imelo poslopje namenoma več vhodov (glavni in dvoriščni vhod, vhod v prostore ob dvoriščnih arkadah), ločenih za gospodarja in posle, živčce v hiši — torej že občutna socialna diferenciacija.

Talni načrt je na prvi pogled zelo zapleten, saj ima niz večjih in manjših prostorov za bivanje, shranjevanje živil, dve kuhinji in končno v gorenji veži celo kaminsko kurišče za peč v izbi. Svojevrstno pa je tudi obokanje. Srečamo vse vrste obokov, ki so v tem času v navadi: od različno oblikovanih banj, prepreženih s sosvodnicami, do križnih obokov. Lahko rečemo, da v dveh prostorih ni enakega oboka. Različno oblikovani svodi so pač posledica različnih dimenzij prostorov in načina gradnje. Oboke so gradili verjetno sproti tako, da so nizali obok za obokom in jih naslanjali drugega na drugega. Prav na stikih svodov pa se oglašča »prvinska plastika«, ki pa je vse prej ko hotena, saj je v bistvu čisti odraz preprostih gradbenih principov.

Zapleten tloris je kljub številnim prostorom vklejen v tradicionalno shemo. Odnosi med posameznimi prostori in komunikacijske vezi so kljub širokopoteznosti taki kot v skromnejši arhitekturi. Celotno pri posameznih importiranih detajlih opazimo (kaminski odvod dima iz kurišča v gorenji veži), da so prilagojeni kmečkim funkcionalnim in prostorskim zahtevam. Kamin se ne nadaljuje v dimniku, marveč odvaja dim pod ostrešje. Obe »hiši« v ničemer ne nasprotujeta utrjenim načelom, gre le za bogatejšo izvedbo. Razlike se pač izražajo v večjih dimenzijah (ne v merilih!). Za kmečko okolje je nenavadna predvsem višina spodnje izbe, ki je visoka približno tri metre. Mera je nedvomno odmev iz fevdalne stavbne kulture, vsebinsko pa je odraz tektonskih sil nosilne mase pritličja.

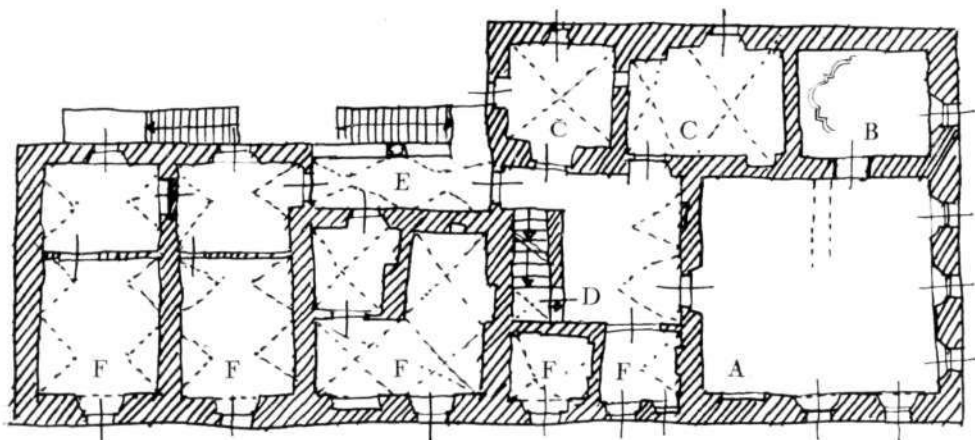
Višinski vzgoni se na fasadi niso uveljavili predvsem zaradi tradicionalnega tektonskega pojmovanja, deloma pa tudi pod vtisom sodobnih plemiških arhitektur. »Plastično« nizanje svodov v notranjščini hiše, ki jo podčrtujeta masivnost in prvinska statika sten, se uveljavlja tudi v »hiši«. Če si ogledamo steno v tem prostoru, ki je opremljen z vrsto pošev v steno zarezanih okenskih niš, ugotovimo le krepko izražene statične komponente. Segmentni loki, ki zaključujejo svetlobne niše, sicer nakazujejo notranje napetosti, vendar hkrati izražajo tudi osnovno gradbeno misel — razbremenitev stene nad oknom. Še zanimivejše pa so svetlobne niše v pogledu od strani (ob vstopu v prostor). Osvetljene ploskve niš se perspektivno poglobljajo v prostor, proti najimenitnejšemu mestu — bohkovemu kotu. Zaznavamo le horizontalno gibanje, ki izzzveni nasproti vrat v statičnem motivu osvetljenih niš na somračni steni. Poudariti pa moramo, da gre tudi v tem primeru za nehoten učinek, saj so svetlobne niše bistveni del notranjščin tudi v skromnejših zidanih hišah od 16. stoletja dalje.

Šele ko ugotovimo poglobljena gibalna prostorskega oblikovanja, nam postane razumljiv tudi princip formiranja fasade, predvsem pa neprepričljivost naslikanih pilastrov. Odpor do višinskih poudarkov izvira tako iz splošnih zakonitosti kmečkega stavbarstva (kjer ima pomembno mesto lesena hiša — kot odsev gradiva pa horizontala) kot iz sodobnega baročnega oblikovanja.

Še bolj baročna in bolj razgibana je velika *Španova hiša na Suhi* pri Škofji Loki, ki so jo zgradili leta 1785 (14). Razgibana stavbna zasnova je pravo nasprotje strogi tektonski masi zleknjene hiše v Prédmostu.

Zasnova poslopja priča, da so združili (leta 1785) v enoten kompleks dve zgradbi — zleknjeno in visoko stanovanjsko poslopje ter zidano nadstropno kaščo. Kašča stoji v višini gospodarskega trakta stanovanjskega poslopja, vendar je orientirana za nekaj stopinj iz podolžne osi stanovanjske hiše, zato »koleni« ni pravokotno, marveč oklepa širši kot.

Fasade so oblikovane na tradicionalen način, vendar s poudarki, ki so v sodobnem kmečkem stavbarstvu zelo redki. Pomembna je predvsem velikost

Županovšček — tloris nadstropja (narisal I. Sedej)

A = »hišac; B = »škofovka« kamra; C in C = kamri; D = zgornja veža; E = arkadni dvopolni hodnik; F = šrambe in pomožni bivalni prostori

oken. Tektonski element je izražen z odličnim, iz rezanega kamna zgrajenim soklom in okni, ki so v nadstropju nekoliko večja. Povsem v skladu s tradicijo pa je oblikovana v ozko vaško ulico obrnjena dolga stranska fasada. Okna na tej strani so razporejena brez smiselne reda v več nivojih, med seboj se razlikujejo tudi po velikosti — pač v razmerju s pomembnostjo prostora, ki ga odpirajo.

Nova je predvsem širina oblikovnega koncepta — saj ni oblikovano le poslopje, marveč tudi okolje, ki poudarja pomembnost domačije. V oblikovnem pogledu gre za tri stopnje. Doživetje celotnega domačijskega prostora temelji na presenečenjih. Na vaški trg nas že od daleč opozori znamenje s trikotno osnovo, na stikališču treh poti (oblika znamenja!).

Razgibano znamenje ima dve nalogi — poudarja »trg« pred domačijo in usmerja poglede na monumentalno čelno fasado Španove hiše. Mimo čela nas usmerja na dvorišče, ki ga omejujeja z arkadami obogatena fasada združenih poslopij in velik lesen pôd (leži vzporedno s stanovanjsko hišo). Tu se odpre domačija v vsej mogočnosti in hkrati intimnosti — saj je oblikovani kompleks skrit pred pogledi s poti. Svojevrstno presenečenje pa je prihranjeno za vrh zunanjih obhodov — to je intimno arkadno dvorišče, v katerega se pod veznimi arkadami (med hišo in kaščo) prelije veliko dvorišče. Učinek je stopnjevan, ker tako intimnega kotička v navidez monolitni stavbni masi nismo pričakovali. Notranja prostorska razdelitev je v mejah tradicionalnih pojmovanj, v funkcionalnem pogledu pa vsebuje vse bistvene sestavine, ki označujejo bogato kmečko hišo. Mogočni, s sosvodnicami prepreženi obok v veži in plastenje svodov ob prelivih različnih obočnih sistemov, pričajo o kmečkem pojmovanju reprezentativne veže, ki učinkuje predvsem z rustikalno močjo masivnih sten in obokov. Povsem drugačno pa je stopnišče — tu je zveza s fevdalno arhitekturo nedvomna. Motiv oboka, ki spremlja stopnice, je razmeroma lahkoten, kar je spet posledica zgledovanja pri višji arhitekturi. Prvič pa se na tem stopnišču pojavi prava balustrada.

Zelo bogato so obdelani tudi detajli. Pozornost zaslužijo predvsem bogato intarzirana vrata v gorenji izbi, ki so izdelek odličnega profesionalnega obrtnika in pričajo o precejšnji gmotni moči in končno tudi razgledanosti lastnika.

Pri notranji opreми pa se kmečki element odraža v najmočnejši luči. Pohištvo v Španovi hiši (sedaj je v SEM in Muzeju v Škofji Loki) se v ničemer ne razlikuje od bogatejšega kmečkega pohištva. Za to okolje so nenavadne le velike poslikane omare, ki so skoraj neznan del notranje opreme (izjema so kuhinjske ali vežne »morajne«). Pohištvo je v celoti (vštevši omare in težke javorjeve mize) izdelek domačega mizarja. Tudi poslikava je delo obrtnika, ki je deloval predvsem na kmetih (barvna skala in risba spominjata na način slikanja panjskih končnic). Torej se je prav pri notranji opreми obdržal »skromnejši« element. Dočim so vrata intarzirana, so na pohištvu prave plemenite materiale nadomestili s poslikavo.

Arhitektura kmečkih dvorcev, ki zrastejo večinoma v drugi polovici 18. stoletja, je hkrati tudi višek kmečkega stavbarstva. V tem času že poznamo vse bistvene prostorske in oblikovne značilnosti, ki z manjšimi spremembami žive še daleč v 19. stoletje. Postopno se v tej arhitekturi uveljavlja vedno več meščanskih elementov (ambiciozna stopnišča, arkade, visoko pohištvo), ob koncu 18. stoletja pa tudi že drobne klasicistične forme, ki pa na ustroj in bistvo kmečke hiše in dvorca niso vplivale.

Kmečko stavbarstvo se v najbogatejših primerih odzove določenim umetnostnim pobudam zelo hitro, tako da o zamudništvu skorajda ne moremo govoriti, saj ne gre za zapoznele posnetke že uveljavljenih oblik, marveč za povsem nove rešitve, ki so marsikdaj presenetljivo sodobne. Saj ne moremo reči, da bi bile Žirovčeva hiša v Bodovljah, Županovščé v Predmostu, Kalanov dom na Bukovici, Vrbanova hiša v Brodeh, Španov dvorec na Suhi, predvsem

Spanova hiša na Suhi (foto N. Šumi)

pa Kalanov dvorec na Visokem pri Poljanah v bistvenem zaostanku za tedanjim stilno formalnim poprečjem v mestih.

V okviru tradicionalnih shem se je kmečko stavbarstvo po razcvetu v renesansi vključilo tudi v sočasna baročna gibanja. Kot odmev načel »heroičnega baroka« iz konca 17. stoletja so značilne stavbne mase kmečkih bogataških hiš na Kranjskem polju pa tudi na loškem ozemlju — tu je poudarjena predvsem višina. Povsem drugačni pa so ambiciozni kmečki dvorci (nekaj primerov smo podrobno analizirali) na loškem ozemlju in deloma tudi v zgornji Savski in Ziljski dolini. Tu lahko ugotovimo, da so stavbne mase velikih zidanih poslopij zelo sorodne zleknjenim gmotam graščin. Tradicionalni tektonski elementi in nerazumevanje višinskih vzgonov (tektonska funkcija slikanih pilastrov na kmečkih hišah v Poljanski dolini) (15) so vzrok, da se je kmečka arhitektura, seveda na svoji ravni, vključila tudi v proces »demo-

kratizacije« baročne arhitekture v 18. stoletju. Ugotovimo pa lahko tudi samosvoje sinteze. Vzemimo le preoblikovanje in prevrednotenje arkadnih motivov. Arkade, ki imajo v fevdalni in meščanski arhitekturi oblikovno in neposredno funkcijo povezave nadstropij v likovno enotne celote, imajo v kmečkem stavbarstvu sicer podoben značaj — vendar je motiv uporabljen na samosvoji način. Kratek arkadni hodnik na dvorišni fasadi Županovšča ima funkcijo zunanjega dostopa v stanovanjsko nadstropje in v bistvu nadomešča vežni prostor, stopnišče in »ganka«. Pri Španu na Suhi pa arkade povezujejo dvoje relativno samostojnih stavbnih gmot v oblikovno celoto.

Najbogatejšo kmečko hišo na loškem ozemlju — Kalanov dom na Visokem — smo v pričujoči študiji morali zanemariti, ker stavbna zgodovina še ni dovolj raziskana. Kljub temu pa lahko trdimo, da bi tudi analiza tega reprezentativnega dvorca v bistvenih potezah potrdila nakazane teze.

O p o m b e

(1) Ob vprašanju kmečkih dvorcev, kjer gre za zelo pomembne likovne strukture, ki kažejo pojav kmečkega stavbarstva v razmeroma novi luči, smo se omejili na loško ozemlje predvsem zaradi številnosti kmečkih hiš, grajenih v nadstropje, ki na tem ozemlju skorajda presegajo (številčno) pritlične.

(2) Pod »kmečkim dvorcem« razumemo najbogatejše kmečke nadstropne stanovanjske arhitekture iz baročne dobe. Sicer poznamo tudi vrsto starejših primerov (omenimo le mogočno Illebanjevo domačijo s Srednjega vrha nad Martuljkom iz leta 1506. Oštelarjevo hišo v Polhovem gradu, Lekanovo hišo v Lazah pri Planini, Ogrizkovo hišo v Hruševju pri Postojni itd.), vendar se je prav v baročni dobi razvil poseben tip kmečke reprezentativne nadstropne stanovanjske hiše.

(3) Primerjaj: P. Blaznik, Položaj Visočanov v loškem gospodstvu, L. R. XIII, 1966, str. 141—145; na istem mestu tudi glede kmečke trgovine Visočanov v zadnjih desetletjih 17. stoletja.

(4) Primerjaj: o. c. isto tam in P. Blaznik, Kolonizacija Poljanske doline, Ljubljana 1958, str. 27 in 28 v zvezi s hubo v Predmostu.

(5) Rajko Ložar je v razpravi Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja (Etnolog XV, 1942, str. 70—88) trdil, da etnologa ne sme zanimati bogata kmečka hiša, marveč le prvotna koča. Podobno tudi v razpravi Kmečki dom in kmečka hiša, (Narodopisje Slovencev, Ljubljana 1944, str. 62—97.)

(6) Primerjaj: P. Blaznik, Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU, Ljubljana 1953 str. 225—231.

(7) Na tem mestu velja omeniti, da je tradicionalna oblika »ganka« na loškem ozemlju sila redka. Večje zidane hiše tega motiva (vsaj v obliki lepotnega poudarka) ne poznajo.

(8) Primerjaj: L. Sušnik, Šefert in Zminec, L. R. XI, 1964, str. 162—174.

(9) Primerjaj: o. c. istotam.

(10) Glede na podatke, ki jih navaja L. Sušnik (o. c.), je bila hiša verjetno v nadstropni obliki zgrajena že pred letom prve omembe — saj gre za plemiško posest. Za hipotetično letnico prehoda posestva v kmečko last smo vzeli vrezano letnico na skedenjskih podbojih — 1748.

(11) Velike hiše, tudi s pomoli (erkarji) so pogoste predvsem v Železnikih — vendar gre tu za stavbarstvo bogatih fužinarjev. Drugače glej op. (1) in (2)!

(12) Primerjaj: I. Sedej, Kmečko stavbarstvo in problem arhitekture na Spodnjem trgu v Škofji Loki, L. R. XI, 1964, str. 115—119.

(13) Primerjaj: P. Blaznik, Kolonizacija Poljanske doline, str. 7. Poprečni obseg hube v Poljanski dolini je bil med 10 in 17 orali. Huba v Predmostu pa meri 21 oralov — poleg tega pa leži v dolini na zelo ugodni legi — Prim.: P. Blaznik, o. c. str. 27 in 28.

(14) Letnica je vklesana na posnetem vogalu na zunanjšini hiše.

(15) Primerjaj: I. Sedej: K problematiki ljudskega stavbarstva na Loškem ozemlju, L. R. IX, str. 117.

SEM = Slovenski etnografski muzej v Ljubljani; baluster = okrasni stebriček (na balkonu, ograji itd.); balustrada = ograja, sestavljena iz balustrov; pilaster = plitev fasadni okras v obliki stebra; rizalit = navzven pomaknjen del fasadne ploskve; sokel = temeljni zidec.

Résumé

LES PROBLÈMES DE L'ARCHITECTURE ET DU STYLE DES MANOIRS PAYSANS DU XVIIIe SIÈCLE DANS LA RÉGION DE SKOFJA LOKA

L'auteur aborde dans son étude quelques problèmes concernant la riche architecture de certaines maisons paysannes de l'époque du baroque qui méritent pour leur grand air le nom de manoirs paysans. Ce phénomène architectural est lié surtout au territoire du domaine de Skofja Loka. Il s'agit des habitations de riches paysans qui rivalisaient même avec les bourgeois et les nobles dont ils étaient les sujets. Parmi ces paysans notables, il faut mentionner surtout la famille Kalan de Visoko, mais il y en avait d'autres aussi qui avaient réussi à amasser de grandes fortunes grâce à leur esprit d'entreprise. Les révoltes paysannes elles-mêmes se déroulaient sur le territoire de Skofja Loka (mais aussi ailleurs en Carniole) sous le signe de la lutte pour la liberté du commerce. Au milieu du XVIIe siècle, une délégation paysanne acheta même de nombreux fonctionnaires de la cour de Vienne par de gros pots-de-vin.

Les manoirs paysans apparaissent de manière sporadique dès le début du XVIe siècle (on manque de données pour des époques plus reculées). Mais ils n'arrivent à leur forme spécifique et à leur caractère particulier qu'à l'époque du baroque. Il s'agit d'une architecture qui, tout en restant fidèle au cadre traditionnel (dicté surtout par le caractère spécifique de l'économie paysanne), s'adapte au style et aux formes de l'époque. L'ambiance et le «style» baroques s'expriment pourtant plutôt dans l'adaptation des principes de forme que dans les détails décoratifs.

L'auteur analyse quelques exemples marquants de cette architecture et y indique les éléments essentiels «paysans» et ceux qui appartiennent au «style» de l'époque.